

DECEMBER 2003

de Terebinth

VERENIGING VOOR FUNERAIRE CULTUUR

EIGEN WEBSITE

Vereniging De Terebinth heeft een eigen website, zie www.terebinth.nl. De vereniging wil met deze website funeraire informatie geven aan een ieder die deze website heeft opgezocht of toevallig heeft gevonden. Als bezoeker dan wel instelling kunt u via deze website vragen stellen aan de Terebinth over allerlei zaken van funeraire aard.

Tevens wil de vereniging haar leden de mogelijkheid geven niet alleen via haar verenigingsblad de Terebinth maar ook met deze website achtergrondinformatie op te zoeken en informatie aan te leveren.

Leon Bok en Toine Fonville

STEENHOUWERIJ BEERNINK MAAKT MONUMENT MAARTEN TROMP

Op de vraag van de gemeente Monster om een herinneringsmonument te maken voor de oude zeeheld Maarten Harpertzoon Tromp, hoof-

de Steenhouwerij Beernink niet lang na te denken. Een opdracht met veel ambachtelijke facetten, dat is de firma op het lijf geschreven. Hans van Coevorden, één van de ontwerpers/beeldhouwers bij Beernink, heeft het gedenkteken gemaakt. Het monument is vervaardigd van Bianco del Mare, 'wit van de zee'. Een handgehakt portret naar een oud schilderij van de zeeheld is hierin aangebracht.

Het monument is op 22 augustus jongstleden in het dorp Terheijde, gemeente Monster, door de bevelhebber van de zeestrijdkrachten R. Klaver onthuld. Voor deze onthulling was veel belangstelling vanuit de media. Zo kon men 's avonds op het NOS journaal een impressie van deze manifestatie zien. Ook de landelijke dagbladen hebben in hun uitgaves aandacht besteed aan deze voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke mijlpaal.

H. Beernink

WWW.GRAVEYART.NET

Waarom ben ik begonnen aan het opzetten van een website over Parij-

se begraafplaatsen? Eigenlijk ben ik altijd al geïnteresseerd geweest in begraafplaatsen. Tijdens vakanties maak ik graag een wandeling over een begraafplaats, vooral als deze iets bijzonders heeft. Zo kom je begraafplaatsen tegen die bijzonder zijn vanwege hun schoonheid, de verscheidenheid in cultuuruitingen en funeraire gebruiken of de beroemde personen die er hun laatste rustplaats vinden. Maar meestal maak je in ieder geval een wandeling in een mooie parkachtige omgeving.

Enkele jaren geleden begon ik in Parijs foto's te maken van graven van beroemde mensen op de begraafplaatsen Père Lachaise, Montparnasse en Montmartre. Maar wat doe je daarna met zo vele honderden mooie foto's? Een website maken natuurlijk..... Van het één kwam het ander en dat heeft geresulteerd in www.graveyart.net

De site bevat naast praktische gegevens over begraafplaatsen, foto's, korte levensbeschrijvingen en plaatsaanduiding van begravenen, een interactieve nieuwsbrief, een literatuurlijst en een gastenboek.

Carla Meijsen

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.net en

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Adriaanslaan 30, 8332 HS Leeuwarden T. (058) 213 91 07 / F. (058) 216 21 34 / E. info@uitvaartinformatie.nl

...De bezoekers aan onze sites (ruim 235.000 in 2001) bieden wij veel onafhankelijke informatie voor, over en na de uitvaart. Met behulp van onze unieke uitvaartencyclopedie kunnen zij o.a. informatie verkrijgen over vele

Onze sites bieden uitvaart-
ondernemingen, verenigingen
en stichtingen de mogelijkheid tot
adverteren en te informeren.

Uniek is dat men via al
deze sites
de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

zaken voor, tijdens en na de uitvaart. Voor een aantal zaken hebben we zelfs speciale sites gemaakt waar specifieke informatie over het onderwerp te vinden is, kijk op:

onze internet-sites
(zie boven, in deze advertentie)

Adverteren:

In de adressengids vanaf € 5,50 p.m.
Vermelding en een link vanaf € 8 p.m.

VAN DE GAST- COLUMNIST

Ditmaal is aan mij de eer deze plaats als gastcolumnist in het Terebinthblad te vullen. Ik ben nu circa een jaar lid van de excursiecommissie van de Terebinth en viel meteen in de discussie over het wel of niet

toestaan van excursies op zaterdag op joodse begraafplaatsen. Het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap had bezwaar gemaakt tegen bezoeken op zaterdag, de sabbat, omdat de joodse gemeenschap dan rust en het geloof overdenkt. Dit dient gerespecteerd te worden, vandaar dat op zaterdag geen excursies meer naar joodse begraafplaatsen op zaterdag plaatsvinden. En dat is volgens mij een terechte beslissing.

Dit neemt natuurlijk niet weg dat joodse begraafplaatsen nog steeds interessant zijn om te bezoeken.

Tijdens een bijeenkomst van de excursiecommissie kwamen we daardoor op het idee om op zondag een excursie te organiseren naar een aantal joodse begraafplaatsen. Uiteraard gecombineerd met een lezing over het joodse geloof en de begrafenisrituelen.

Maar het brainstormen van de excursiecommissie hield hier niet bij op. Misschien is elk jaar één excursie met als thema een godsdienst of levensovertuiging wel een idee. Al dan niet gecombineerd met een lezing.

Een mooi voorbeeld is het geheel afzonderlijk gelegen Chinese deel van de begraafplaats Nieuw Eykenduynen in Den Haag. De inrichting bevat onder andere bamboehagen, exotisch getinte beplanting, gele slingerpaden, oude bomen en met als ingang een grote traditionele Chinese poort. De graven zijn daar voor eeuwig uitgegeven, want, in tegenstelling tot de inheemse graven worden Chinese graven nog lang druk bezocht en perfect onderhouden.

Volgens mij zijn er nog geen islamitische begraafplaatsen als zodanig in Nederland. Meestal vormen ze een klein onderdeel op een gemeentelijke begraafplaats. De dode wordt op de rechterzijde begraven met het gezicht richting Mekka. Dit heeft gevolgen voor de inrichting van een begraafplaats, wat ten koste van de ruimte gaat.

Bij het hindoeïsme zullen we waarschijnlijk geen graven in Nederland aantreffen. Reïncarnatie is een belangrijk onderdeel van dit geloof en crematie is de snelste manier om de terugkeer van het lichaam te laten plaatsvinden.

Al met al blijft het toch een boeiende materie hoe andere culturen de dood en de lijkbezorging beleven en valt er nog genoeg aan kennis uit te wisselen.

Laura Fokkema

TREUREN OM TIJTER 52

Overleden dieren krijgen tegenwoordig volop aandacht. Wim Cappers verkent hoever wij gaan in de opwaardering van dieren.

VERENIGINGSNIEUWS 54

DRIE FUNERAIRE VARIATIES OP EEN DOORNS ONTWERP 58

Wim Meulenkamp en Edwin Maes ontdekten merkwaardige overeenkomsten in de architectuur op Utrechtse begraafplaatsen

PUBLICATIES 60

EXCURSIES 62

AGENDA 64

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement: Het lidmaatschap kost personen minimaal 17,50 euro, elke huisgenoot 7 euro en organisaties 57,50 euro per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor 17,50 euro. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten 2,50 euro per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau: Henk van Laar, Molenweg 2, 3911 SH Rheden, tel: 0317-616072, henkvanlaar@zonnet.nl
Homepage: www.terebinth.nl

Kopij wordt in Word 97 via e-mail of op floppy aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden op papier of digitaal aangeleverd. De inleverdata voor 2004 zijn 22 januari, 22 april, 24 juni en 21 oktober. De verschijningsdata zijn 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Advertenties en inlegvellen: Redactie: 010-4212762

Redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam
E-mail: terebinth@box.nl

Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Bartho Hendriksen, Rita Hulsman en Bert Pierik

Illustraties: Bert Pierik (voorp. (Terschelling-west), 52, 53, 58, 59, 60, 61, 62, 64), Wim Cappers (p. 55)

Lay-out en eindredactie: Henk de Feijter
Hoofdredactie: Wim Cappers

Overneming: Artikelen en foto's mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN: 1382-5259

De Terebinth, jaargang XVII, aflevering 4, december 2003

TREUREN OM TIJTER

Het doodgaan van dieren trekt de laatste jaren veel aandacht. Enerzijds lossen in de bio-industrie veeziekten met massale sterfte en ruiming en elkaar af als de zeven plagen van Egypte. Anderzijds krijgen veel oude huisdieren een humaan spuitje en een uitvaart. In beide gevallen wordt de vraag gesteld, in hoeverre dieren evenals mensen recht hebben op een waardig sterven en een dito lijkbezorging. Dit artikel verkent de grenzen van de emancipatie van dieren.

De eerste vraag, die in dit verband moet worden gesteld, is, of dieren zelf bij de dood van soortgenoten een vorm lijkbezorging kennen. Het antwoord hierop luidt ontkennend. Vleesetende soorten doden daarentegen andere soorten om als voedsel te dienen. Uiteindelijk blijven alleen de botten over.

Lijkbezorging van dieren door mensen kwam echter al lang geleden voor. Zo beschouwden de oude Egyptenaren katten als heilige dieren, omdat de godin Bastet en de zonnegod Ra in hun ziel konden huizen. Ze werden als huisdieren behandeld en na hun dood wel gemummificeerd.

Met de komst van het christendom verloren dieren hun eventuele speciale status. Volgens het scheppingsverhaal uit de Bijbel schiep God eerst de dieren en als laatste de mensen naar Zijn evenbeeld. Daarmee bracht het christendom een fundamentele scheiding aan tussen mens en dier. Weliswaar gaf de monnik Franciscus van Assisi blijk van zijn dierenliefde door voor het eerst in 1223 bij het Italiaanse Greccio een kerststal te plaatsen, waarvan nog niet Maria, Jozef en Jezus maar al wel een levende os en ezel deel uitmaakten. Bovendien plachten katholieken vrijdags te vasten, door geen vlees doch vis te eten. Maar in principe werden dieren niet geëerd maar gegeten.

Daarmee hadden dieren voor de mens een instrumentele betekenis gekregen. Behalve als voedsel deden ze dienst bij het trekken en dragen van lasten. Honden en katten, die wij tegenwoordig in huis houden, hadden vooral een functie als erfbewaker en muizenval. Bestond er al aandacht voor dierziekten, dan was veiligstelling van de menselijke voedselvoorziening de drijfveer. Zo stichtte de Utrechtse universiteit in 1823 de leerstoel diergeneeskunde om de runderpest beter te bestrijden.

De adel kende al vormen van lijkbe-

zorging. Zo werden de koppen van afgeschoten herten en zwijnen als jachttrofeeën opgezet en als wandversiering opgehangen. Daarnaast begroef de maatschappelijke bovenlaag soms gestorven huisdieren. Het is typerend voor de instrumentele visie op dieren, dat een 17de eeuwse hondenbegrafenis door een satirisch gedicht bekend is gebleven. Toen de hond Tijter van de Leidse schout Willem Bont in 1634 overleed, organiseerde hij voor zijn viervoeter een begrafenis. Achter de baar, waarop Tijter in een mand lag, liepen twee van diens nakomelingen met rouwhalsbanden en kinderen. De door zijn vervolging van remonstranten gehate schout haalde zich hiermee de hoon van Joost van den Vondel op de hals, die hem in een gedicht over de begrafenis van Tijter onsterfelijk belachelijk maakte.

In 1859 zorgde Charles Darwin met *The origin of species* voor een omslag in het denken over de verschillen tussen mens en dier. Volgens de Britse natuuronderzoeker deugde het scheppingsverhaal niet, omdat mensen in de grond dieren zijn die door natuurlijke selectie een sterke evolutie hadden doorgemaakt. Deze revolutionaire zienswijze leidde in Nederland tot de oprichting van een vereniging van dierenbeschermers in 1864 en van een organisatie van vegetariërs in 1894. In een samenleving, waar mensenhanden de laatste natuurgebieden in cultuurlandschappen herschiepen en het vervoer motoriseerden, haalden behalve de gegoeden nu ook burgers dieren in huis. Het idee, dat dieren niet alleen dienstbaar, maar ook dierbaar konden zijn, bleek bijvoorbeeld tevens uit de aanstelling in 1911 van een hoogleraar gezelschapsdieren aan de universiteit in Utrecht. In 1929 stelden dierenbeschermers Werelddierendag in. Als datum kozen ze 4 oktober, wanneer katholieken de sterfdag van dierenvriend Franciscus van Assisi gedenken.

Uit deze mentaliteitsverandering vloeide tevens een nieuw rechtsstelsel voort. Dieren waren niet meer een instrument in de hand van mensen, maar ze hadden een eigen, intrinsieke waarde. In 1978 werd de internationale verklaring van de Rechten van het dier afgekondigd. Het idee, dat dieren een intrinsieke waarde hebben, lag ook ten grondslag aan onze Gezondheids- en Welzijnswet voor dieren uit 1992. In 2003 haalde de Dierenpartij bij ver-

Adelaar bij Huize Doorn

kiezingen bijna een zetel in de Tweede Kamer. Tot de stemmers op deze partij behoorden ongetwijfeld mensen, die met vertedering hebben gekeken naar de film Babe uit 1995, waarin een big zijn lot als kerstmaaltijd ontloopt, door zich op te werken tot schaaaphond. Veel van deze dierenliefhebbers laten hun geliefde huisdier bovendien in bed slapen, kopen bij dierenwinkels speelgoedmuizen en hondenspeeltjes in kerstoutfit en schakelen in geval van ziektes de dierenarts in. Bij een ongeneeslijke ziekte hebben dieren zelfs eerder dan mensen recht op euthanasie. De universiteit in Utrecht heeft hiervoor in 1997 een heuse euthanasiëkamer ingericht.

In de 20ste eeuw is de lijkbezorging van huisdieren gemeengoed geworden. Rond 1900 waren er al hondenbegraafplaatsen met grafmonumenten vol vrome en zoete teksten. Zo bestaat de dierenbegraafplaats in het Rotterdamse Kralingen al sinds 1927. Met name in de laatste decennia zijn her en der dierenbegraafplaatsen aangelegd. Zo ging boer H. Wahle uit Zevenhoven in 1970 een dierenbegraafplaats exploiteren. Sindsdien kunnen huisdieren hier gekist worden begraven. Zoals katholieken op Allerzielen de graven van overledenen bezoeken, zo is het op Werelddierendag in Zevenhoven een drukte van belang. Wahle ontvangt de bezoekers met warme chocolademelk en ontbijtkoek. Mensen leggen van alles op het graf. Zo zijn er in de kersttijd op de dierenbegraafplaats te Kralingen zelfs kerstboompjes te zien.

Na de wijziging van de Destructiewet in 1979 mogen huisdieren ook worden gecremeerd. Sindsdien zijn in Nederland diverse dierencrematoria gebouwd. De as kan op een veld worden uitgestrooid of in een urn worden meegenomen.

De laatste jaren krijgt de lijkbezorging van dieren wel zeer menselijke trekken. Zo introduceerde een dierenwinkel te Best in 1998 een actie, waarmee klanten voor elke bestede 12,50 gulden een zegel voor de crematie van hun huisdier kregen. In het Nieuwsblad van het Noorden stond in 1993 een rouwadvertentie voor het hondje Molly, dat na een korte ziekte was overleden. De annonce was ondertekend door haar nakomelingen en haar trouwe baasjes. Nadat in de Amsterdamse dierentuin Artis de zieke olifant Murugan met een spuitje uit zijn lijden

was verlost, publiceerde de Volkkrant in 2003 zelfs een heus in memoriam. Vier jaar eerder ging het bedrijf Consolar te Heerenveen rouwdrukwerk voor dieren produceren. In navolging van de stille marsen tegen zinloos geweld hielden dierenvrienden in 1999 te Drachten en in 2003 te Breda stille tochten voor honden, die door geweld om het leven waren gekomen. Tenslotte worden huisdieren soms zelfs in mensengraven bijgezet.

Evenals in 1634 nemen critici hedendaagse uitwassen rond de dodenbezorging van dieren op de hak. Zo parodieerde de komiek Arjan Ederveen naar aanleiding van de dood van zijn hond Trudy in 1998 in zijn televisieserie 30 Minuten het overdreven verdriet om de dood van huisdieren. En in 2003 kwam in de strip Jan, Jans en de Kinderen de traditionele begrafenis van dode vogels door kinderen aan bod. Als de jeugd hoort, dat ook bij een persoonlijke dierenbegraving geen koffie met cake maar een taart kan worden geserveerd, mag opa het vogeltje begraven. De kinderen gaan moeder vragen een taart te bakken.

In tegenstelling tot het begraven of cremeren van huisdieren is de lijkbezorging van vee om hygiënische redenen verboden. Alleen de Oranjes hebben bij paleis het Loo te Apeldoorn een paardenbegraafplaats in gebruik. Afgezien van de dodenbezorging van deze edele viervoeters zorgt de in de jaren zeventig ontstane bio-industrie, die de consumenten hun kiloknaller moet bezorgen, voor vragen over de lijkbezorging van vee. Toen het onder Nederlandse vlag varende schip Cormo Express 58.000 Australische schapen vanwege bekschurft niet in Saoedi-Arabië aan land mocht zetten, stierven tijdens de tachtig dagen durende zwerftocht 6.000 beesten door hitte en stress. De kadavers werden op speciale plaatsen in open zee overboord gezet als voer voor haaien. In eigen land hebben de gekke koeienziekte, mond- en klauwzeer, de klassieke vogelpest en de varkenspest geleid tot Oudtestamentische brandoffers, massale vergassing en grootschalige destructie. Heftige

Dierenbegraafplaats Dalfsen

discussies over de soms zeer pijnlijke dood van dieren waren het gevolg. Het doden van gezonde dieren was zelfs onnodig, omdat vanwege exportbelangen vee niet wordt ingeënt. Voor de gedode koeien sloegen boeren in 2001 gedenkkruiden in de grond, hielden dierenvrienden in Amsterdam een stille tocht en werd op internet een condoleanceregister geopend. Opvallend genoeg hebben deze uitingen van protest geen hilarische reacties uitgelokt. Binnenkort is het weer kerstmis. Katholieken maar ook anderen zetten dan een kerststal op. Terwijl os, ezel, schapen, herdershond en kameel rond de kribbe staan opgesteld, doen velen zich tegoed aan kerstdiners, waarin vlees een belangrijke rol speelt. In deze tijd van bezinning kan iedereen zich dan afvragen, of huisdieren en vee evenals mensen recht hebben op een humane dood en dito dodenbezorging.

Wim Cappers

VERENIGINGSNIEUWS

BESTUURSFUNCTIES

Voorzitter: Frank Keene, 023-5290919, e-mail, keene@cistron.nl; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256, e-mail, ineke.e.verbeek@hetnet.nl; penningmeester: Thijs IJzerman, 050-3119707, e-mail, thijs.ijzerman@planet.nl

VAN DE BESTUURSTAFEL

Na de geslaagde algemene ledenvergadering in Roermond is het bestuur in de nieuwe samenstelling weer een aantal malen bijeen geweest ten huize van Leon Bok te Soest. Tijdens de laatste vergadering is definitief de datum en plaats voor de komende algemene ledenvergadering vastgesteld. Die zal plaatsvinden te Soest op zaterdag 17 april. Als spreker is Rien Schouten bereid gevonden een inleiding te komen houden. Soest is het absolute middelpunt van Nederland dus meer centraal kan haast niet. Bovendien is de vergadering nu een stuk vroeger in het jaar met het oog op de vaststelling van de begroting.

Wel moest het bestuur nu definitief afscheid nemen van Rolf Captijn. Rolf zag gezien zijn werkomstandigheden geen mogelijkheid meer om naar behoren in het bestuur te functioneren. Hij hoopt wel incidenteel nog wat voor de vereniging te kunnen doen.

Het bestuur heeft de heer Hans Schuttevaar uit Almelo bereid gevonden om eens te komen kennis maken en te bezien of hij zich kandidaat wil stellen voor het bestuur op de komende algemene ledenvergadering.

Leon Bok is nu Beco-Reco. Samen met Laura Fokkema gaat hij aan de slag met de nieuwe regio-indeling. Laura zorgt voor de samenstelling van het vademecum.

Op de recobijeenkomst te Haren op 15 november, georganiseerd door Frans Renssen zal Leon als Beco-Reco de uitslag van de aan alle reco's toegezonden enquête bespreken en daaraan conclusies verbinden.

Het eerste beleidsplan van de vereniging is aan vernieuwing toe. Alle bestuursleden hebben dan ook de taak gekregen een deel van het plan voor

hun rekening te nemen om het een en ander bij te werken. Ook komt er nu een tijdpad als middel voor het bestuur om te controleren of het plan ook werkt. Het bestuur zal het nieuwe beleidsplan voorleggen aan de algemene ledenvergadering. Rindert Brouwer is nu namens de vereniging vertegenwoordiger bij buitenlandse verenigingen.

STICHTING DE TEREBINTH

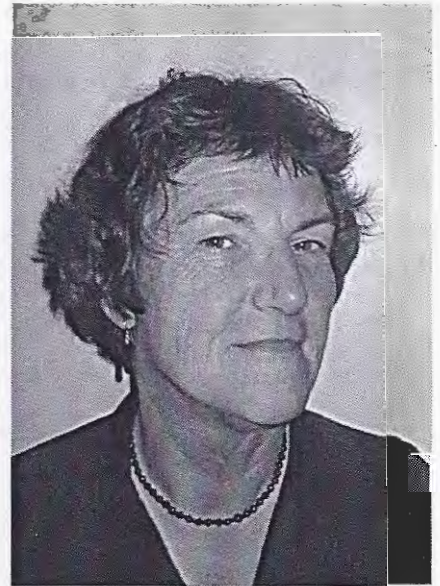
Het bestuur van de Stichting de Terebinth heeft in zijn vergadering van 8 mei 2003 besloten de stichting te ontbinden. Reden hiervoor is dat de stichting al jaren een slapend bestaan leidt en er ook vrijwel geen vermogen (meer) aanwezig is. De ontbinding is geschied conform de bepalingen in de statuten van de stichting. Het bestuur heeft besloten het aanwezige vermogen van 1,06 euro over te maken aan Vereniging De Terebinth. De stichting is inmiddels uitgeschreven bij de Kamer van Koophandel te Utrecht.

EVEN VOORSTELLEN

Tijdens de algemene ledenvergadering op 21 juni 2003 ben ik, José Hageman, in het bestuur van de Terebinth gekozen. Omdat niet iedereen mij kent, in het kort iets over mezelf.

Sinds 1995 ben ik lid van de club. Via een collega, hoofd plantsoenen van de gemeente Sliedrecht, waar ik toen werkte, was ik op de Terebinth geattendeerd. Ik heb wel altijd belangstelling gehad voor het behoud van begraafplaatsen als cultuuroord en heb er ook in Nederland vele bezocht: hetzij omdat ik er langs kwam tijdens een fietstocht hetzij omdat ik er moest zijn vanwege een begrafenis. En op mijn leeftijd, 53 jaar, heb ik al vele familieleden, maar ook familieleden van vrienden, bekenden via werk en verenigingsleven 'ten grave mogen dragen'. En zo zag ik vele stijlen van begraven en begraafplaatsen: Van Noord- en Oost-Groningen tot Zuid-Limburg en van Wierden tot Middelburg en van zwaar protestant-christelijk of katholiek tot en met algemeen dan wel modern.

Ook ben ik vol enthousiasme mee

José Hageman

geweest met diverse buitenlandreizen die de laatste jaren door leden van de Terebinth zijn georganiseerd. Ik ben geen deskundige op het terrein van de Terebinth zelf, maar heb in de loop van de jaren wel veel bestuurservaring opgedaan en werk al jaren bij gemeenten. Ik hoop op grond van deze ervaring, deskundigheid en belangstelling mijn bijdrage te kunnen leveren aan de Terebinth als vereniging.

REACTIE OP DE VORIGE GASTCOLUMN

Frans Renssen heeft een vlot, positief stukje geschreven, jammer alleen dat hij er namen in noemde. Niet dat ik iets af wil doen aan de verdiensten van deze mensen maar je gaat zo snel voorbij aan anderen die de vereniging door zware tijden hebben geloodst. Ik kan alleen spreken over het tijdvak 1996 tot op heden.

Toen ik als aspirant-bestuurslid tot de vereniging toetrad, maakte ik kennis met Tim van Rooij, die naast het secretarisschap tal van bestuurstaken behartigde. Dat alleen al zegt genoeg. Met zijn enthousiasme en doorzettingsvermogen, vaak ten koste van zijn schaarse vrije tijd, heeft hij er voor gezorgd, dat de vereniging mede met de door hem aangezochte nieuwe voorzitter Jan

VERENIGINGSNIEUWS

Willem Eggink weer goed ging functioneren. Jan Willems verdiende was dat toen een functionerend bestuur werd gevormd, na zeer intensief en eindeloos gezoek en gevraagd. Leon Bok heeft daarover onder de kop 'Welkom in Limburg' in het septembernummer op bladzijde 38 ook het nodige over gezegd. Tim heeft opzetten gemaakt en toegelicht hoe de in te stellen werkgroepen in elkaar zouden moeten zitten en functioneren. Anderen hebben dit opgepakt en uitgewerkt. Altijd treedt een persoon op de voorgrond als woordvoerder. Hetgeen niet wil zeggen dat de rest van zo'n werkgroep heeft zitten niksen.

Ik heb Tim en Jan Willem genoemd omdat zij nu op de achtergrond zijn geraakt en dan zo gauw worden vergeten wat mijns inziens niet terecht is. De anderen die voor het genoemde tijdvak actief waren ken ik niet goed of goed genoeg om te weten wat hun verdiensten voor de vereniging waren. Misschien is het wel aardig hier een chronologisch overzicht van te maken. Uiteindelijk bestaat de vereniging nog niet zo lang dat dit onmogelijk zou zijn. Anderen die ik zou kunnen noemen zijn nog actief in de vereniging. Daar zal men nog veel over horen.

Ben Aben

VERSLAG STUDIEDAG FUNERAIR ERFGOED

In Dordrecht werd op 17 september jongstleden de studiedag 'Verantwoord omgaan met funerair erfgoed' gehouden. Voor de eerste drie lezingen verzamelden de aanwezigen zich in schouwburg Kunstmin. Dagvoorzitter prof.dr. A.L.L.M. Asselbergs, directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, stipte in zijn openingswoord de noodzaak aan om de verschillende elementen van een begraafplaats - groen, rood, grijs en blauw - in hun samenhang te bezien en te beschermen. Tevens merkte hij op dat een beschermde begraafplaats zich moet kunnen blijven ontwikkelen.

De heer A.C. van Kooten, directeur van begraafplaats Essenhof te Dordrecht, beet het spits af. Zijn begraafplaats is onlangs op de rijksmo-

numentenlijst geplaatst, wat het beheer er niet eenvoudiger op heeft gemaakt. Tal van vragen dienen zich aan, zoals: 'Welke onderdelen staan op de monumentenlijst en welke niet?' of 'Wat mag je zelf doen en waarbij moet de Rijksdienst ingeschakeld worden?'

Duidelijk werd dat er nog heel wat water door de Merwede zal stromen voordat de monumentale status van de Essenhof en de praktijk van alledag zich probleemloos met elkaar zullen verstaan. Toch is er reden voor optimisme, want het vervolg van deze studiedag maakte duidelijk dat vragen stellen het begin is van antwoorden formuleren.

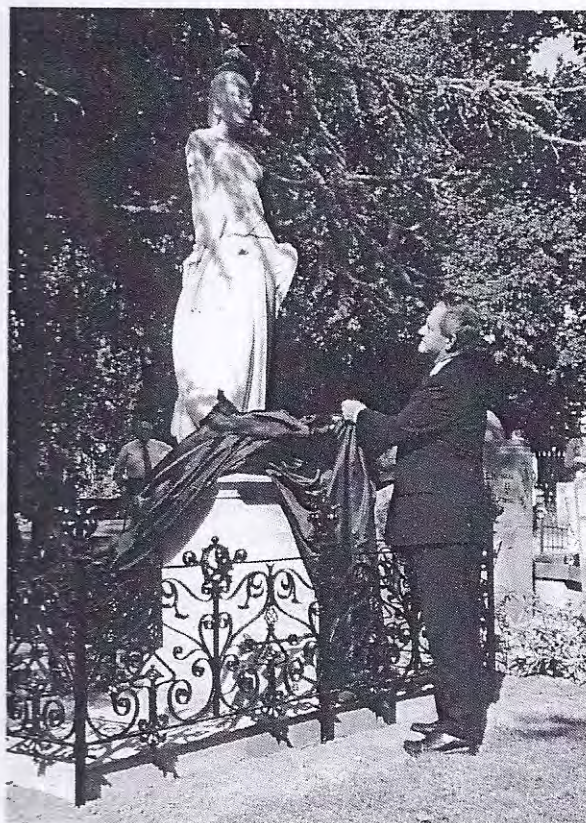
Landschapsontwerper ing. K. Orth ging aan de hand van de begraafplaats aan de Soerenseweg te Apeldoorn in op 'de groene paraplu boven een rijksmonument'. Uit historisch onderzoek blijkt dat de begraafplaats aan de Soerenseweg oorspronkelijk symmetrisch was opgezet. Bij een latere uitbreiding ging de symmetrie en daarmee de overzichtelijkheid verloren, wat in de loop der tijd versterkt werd door de hoog opgeschoten grafbeplanting die maakte dat bezoekers zich niet meer konden oriënteren. Nu wordt de oorspronkelijke hoofdstructuur van bomen hersteld, ook de hoofdpaden, secundaire paden en toegangspaden tot de graven worden in oude glorie hersteld, terwijl elementen van het oorspronkelijke ontwerp subtiel in de uitbreiding worden ingebracht.

Als derde kwam de heer C.A. Hollestelle aan het woord, die jarenlang manager is geweest van Oud Eik en Duinen te Den Haag. Hij begon met de stelling dat de zorg voor monumenten eigenlijk niet binnen het beheer en de exploitatie van een reguliere begraafplaats past. Om vervolgens met groot enthousiasme uit te weiden over de monu-

mentale elementen op zijn vroegere begraafplaats. Het door een particuliere onderneming geleide Oud Eik en Duinen heeft een historisch gedeelte dat intact wordt gehouden en waarbinnen geen nieuwe graven worden uitgegeven. Oud Eik en Duinen voert een actief beleid om de monumenten in stand te houden, onder andere door fondsen te werven voor het onderhoud van groen en grijs, door grafeigenaren te stimuleren tot restauratie en door de mogelijkheid te bieden tot adoptie van graven. Ook geeft ze bekendheid aan het historische gedeelte via nieuwsbrieven, rondleidingen en het beschikbaar stellen van een plattegrond met een route langs bijzondere graven.

Het middagprogramma speelde zich op de Essenhof af, waar allereerst de onthulling plaats had van het gerestaureerde beeld op het graf van professor P.J. Veth. Wethouder Kamsteeg memoreerde het verloop van de restauratie en de biograaf

Essenhof Dordrecht

VERENIGINGSNIEUWS

van Veth las de mythe voor van de aap en de krokodil, dieren die op de achterkant van het monument zijn afgebeeld. Daarna konden de aanwezigen in groepjes verschillende routes over het oude deel van de Essenhof volgen, langs bordjes met vragen over bijvoorbeeld het al dan niet in het historische gedeelte thuis horen van bepaalde moderne grafmonumenten of van nieuwe grafvaken.

Afsluitend introduceerde Leon Bok de zogenaamde PIOBB methode, een blauwdruk voor een Plan voor Instandhouding en Ontwikkeling van Beschermden Begraafplaatsen. Vanuit inzicht in de huidige situatie en de potentiële mogelijkheden van een begraafplaats zullen alle participanten die zich inzetten voor de instandhouding en ontwikkeling van een begraafplaats tot een gezamenlijke visie moeten komen, die vervolgens nader uitgewerkt dient te worden.

Rita Hulsmans

CURSUS

De Volksuniversiteit van Zwolle heeft Wim Vlaanderen gevraagd om in het seizoen 2004/2005 veertien lessen te willen geven over het onderwerp rouwrituelen en symboliek in verschillende culturen. De cursus wordt gehouden op de dinsdagavonden en naast de theorie zullen de deelnemers ook een excursie maken naar verschillende begraafplaatsen.

REGIONIEUWS

REGIO Achterhoek

In juni 2003 heeft de officiële overdracht van de bijzondere begraafplaats te Rekken in de gemeente Eibergen plaatsgevonden aan de eigenaar van het belendende perceel.

Na veel aandacht in de media en inzet van velen is de eis vervallen, dat de begraafplaats geruimd zou moeten worden.

De huidige eigenaar wil de begraafplaats behouden en de buurt heeft inmiddels de Stichting Begraafplaats Rustoord opgericht.

Al met al een mooi resultaat.

Tijdens de excursie in 2001 naar de nederlands-hervormde begraafplaats te Groenlo werden wij opmerkelijk gemaakt op een staand grafsteentje voor een vijfjarig joods jongetje. Waar is hij op deze begraafplaats teraardebesteld? Tijdens de excursie vertelde de gids dat het jongetje Tonny Heiny Cohen (6 november 1939-24 maart 1945) in de oorlog als voogdijkind was ondergebracht bij een familie in Groenlo. Het echtpaar had zelf geen kinderen en hij werd liefdevol als pleegzoon aangenomen. Zijn stiefmoeder deed er alles aan om te voorkomen, dat hij er als een joods kind uit zag. Zij blondeerde zelfs zijn haren. Aan dit jonge leven kwam in de morgen van 24 maart 1945, terwijl hij met enkele vriendjes madeliefjes plukte in een weiland naast de spoorbaan, een plotseling einde. Door geallieerde vliegtuigen werd de spoorlijn gebombardeerd en Tonny Cohen kwam hierbij om het leven. De andere kinderen bleven ongedeerd. Het dodelijke ongeval van Tonny veroorzaakte grote consternatie aangezien bij zijn pleegouders meerdere joden waren ondergedoken. Deze joden werden hals over kop naar een ander adres gebracht.

De vraag, waarom het kind op de nederlands-hervormde begraafplaats werd begraven, spreekt voor zichzelf. Men kon toch niet zeggen dat het een joods kind was? Het stoffelijk overschot van Tonny werd bedekt door enkele zakken met een transportfiets naar zijn laatste rustplaats gebracht. Hier werd hij in het nachtelijk duister bij de toegangspoort door de latere tuinman van de begraafplaats opgewacht. Tijdens het delven van het graf werd de duistere hemel verlicht door het lichtflitsen van het oorlogsfront.

Op 24 maart trokken de geallieerde legers onder andere bij Emmerich de Rijn over. Op 31 maart werd Groenlo bevrijd. De ouders van Tonny hebben de oorlog overleefd.

REGIO Limburg

Op donderdag 23 oktober jongstleden vond in Valkenburg een bijzondere gebeurtenis plaats. In tegenwoordigheid van de nazaten van de familie Habets-Willems werd de restauratie van de familiegrafkelder

met kapel officieel onthuld. De restauratiearchitect Jan Voorvelt, van het architectenbureau HamersVoorveltNijssen uit Hoensbroek sprak treffend van een historisch verantwoord restauratie. Aan de fraai gedetailleerde kapel was te zien wat de architect bedoelde. Met grote zorg zijn de details van de kapel weer in originele staat teruggebracht, waaronder de waterspuwers, ramen en andere decoraties.

De locatie, de architect van de kapel en het ensemble met de grafkelder maken dit object tot een bijzonder onderdeel van het monumentenbestand in Nederland. De kapel werd in 1892 gebouwd naar ontwerp van de architect P.J.H. Cuypers. Het is één van zijn kleinere bouwwerken, maar zeker niet een van de minste. De kelder is in de mergel van de Cauberg uitgehakt en daarboven werd de achzijdige kapel gebouwd. Een voorbeeld van neogotische bouwkunst, zoals van Cuypers verwacht kan worden.

In de kelder bevinden zich oorspronkelijk zestien grafruimten, waarvan nog een klein deel leeg is. Om de kelder ook in de toekomst te kunnen blijven gebruiken is bij de restauratie een nis aangebracht waar urnen kunnen worden bijgezet. Met de restauratie en de intentie om de kelder te blijven gebruiken waarvoor hij gebouwd is, geeft de familie hopelijk het goede voorbeeld voor vele andere eigenaars van dergelijke grafkelders.

Om het behoud en onderhoud van de grafkelder voor volgende generaties te kunnen garanderen is een stichting opgericht waarin leden van binnen en buiten de familie zitting hebben.

REEKS FUNERAIRE CULTUUR

REGIO Eindhoven

Op donderdag 6 november jongstleden hielden Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit hun boekje over de Regio Eindhoven uit de reeks Funerair Cultuur ten doop. Dat gebeurde tijdens een druk bezochte lezing in boekhandel Van Piere in Eindhoven. Liefst 75 aanwezigen kregen de boodschap mee, dat de

VERENIGINGSNIEUWS

kwalificatie van Eindhoven als saai-
ste stad van Nederland niet opgaat
voor de daar en in de omgeving
aanwezige funeraire cultuur. Deze
stelling werd ondersteund door tal
van fraaie lichtbeelden van 'kerk-
kakers', 'protestantse eilanden in de
katholieke zee' en 'dode hoekjes'.
Na de overhandiging van een subsi-
die door het Prins Bernhard Cultuur-
fonds Noord-Brabant en de aanbie-
ding van het eerste exemplaar aan
stadsarcheoloog Nico Arts konden
de aanwezigen het nieuwste deeltje
in de reeks kopen. Ook voor de
andere deeltjes uit de reeks was be-
langstelling.

Wim Cappers

NIEUWE EINDREDACTEUR

In verband met een herschikking van
de werkzaamheden binnen de redac-
tie is Anja Krabben sinds de tweede
helft van 2003 eindredacteur van de
reeks Funeraire Cultuur Zuid-Hol-
land. Zij is bekend als initiatiefneem-
ster van het tijdschrift Doodgewoon
en werkt tegenwoordig freelance
aan projecten, die raakvlakken heb-
ben met het levenseinde.

LEDENSERVICE REEKS FUNERAIRE CULTUUR

De reeks Funeraire Cultuur is in mei
2001 met het deel Den Haag van
start gegaan. De hoofdreeks zal in
totaal 25 delen omvatten, elk jaar
verschijnen er drie boekjes. Behalve
aan Amsterdam besteedt de reeks
aandacht aan alle provinciale hoofd-
steden en een regio in elke provin-
cie. U kunt zich via de bon inschrij-
ven op deze hoofdreeks, waarna u
per jaar een factuur krijgt.

In 2002 is, dankzij het enthousiasme
en de steun van het Erfgoedhuis
Zuid-Holland, de Provincie Zuid-
Holland en het Prins Bernhard Cul-
tuurfonds Zuid-Holland, een deel-
reeks ontstaan die alle cultuurregio's
van deze provincie zal beschrijven.
Het in 2001 verschenen deel Alblas-
serwaard & Vijfheerenlanden maakt
zowel deel uit van de hoofdreeks als
van de deelreeks. De overige tien
delen behoren tot de deelreeks Zuid-
Holland. Voor de tien delen van de

deelreeks Zuid-
Holland kunt u
zich apart inschrij-
ven op het twee-
de gedeelte van
de bon. U krijgt
per jaar een fac-
tuur.

De winkelprijs is
9,98 euro per
deel, de inleiding
telt meer bladzij-
den en kost daar-
om 11,98 euro.

U kunt als lid met
korting de reeks
of delen daarvan
bestellen met on-
derstaande bon,
die u invult, kopieert en faxt naar
010-4212762.
Opsturen kan ook:
De Terebinth,
Postbus 85177,
3009 MD Rotter-
dam. Meer infor-
matie over de
deeltjes vindt u op
de website van de
Terebinth:
www.terebinth.nl

BON

S.v.p. uw voorkeur aankruisen:

HOOFDREEKS

ik schrijf in voor 24 delen voor een
totaalbedrag van 191 euro inclusief
verzendkosten. Het inleidende deel
krijg ik gratis.

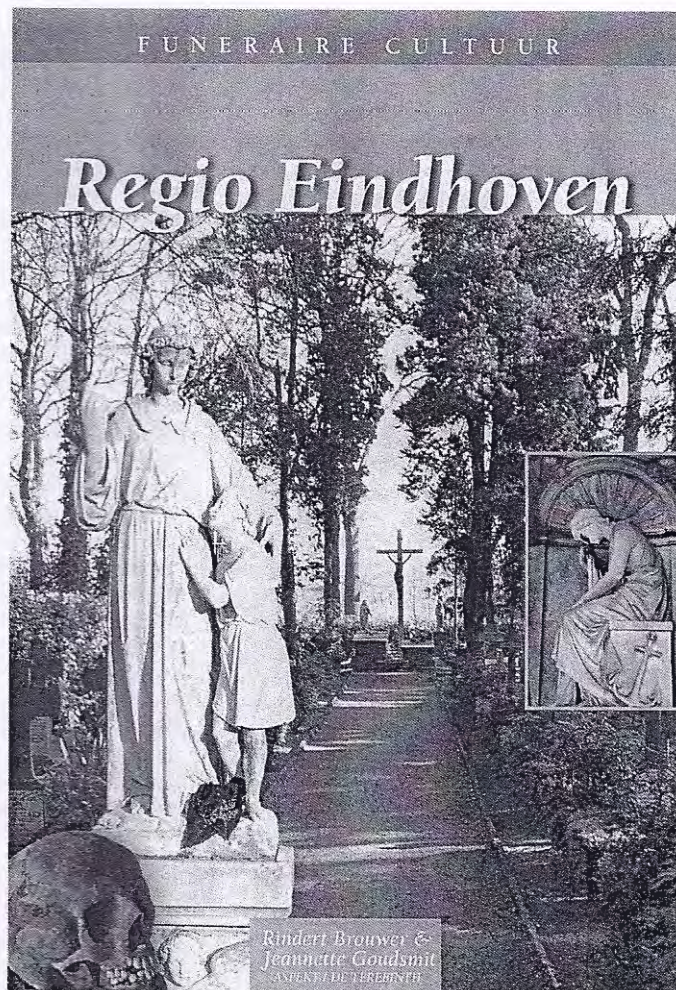
ik schrijf in voor 12 delen voor een
totaalbedrag van 95,50 euro inclu-
sief verzendkosten. Het inleidende
deel krijg ik gratis.

ik schrijf in voor de 3 delen die in
2004 verschijnen voor een totaalbe-
drag van 23,85 euro inclusief ver-
zendkosten.

DEELREEKS ZUID-HOLLAND

ik schrijf in voor 10 delen voor een
totaalbedrag van 79,50 euro inclu-
sief verzendkosten.

ik schrijf in voor de 3 delen die in

2004 verschijnen voor een totaalbe-
drag van 23,85 euro inclusief ver-
zendkosten.

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Telefoon:

Datum:

Handtekening:

DRIE FUNERAIRE VARIATIES OP EEN DOORNS ONTWERP

Begin 2004 verschijnt in de reeks Funeraire Cultuur het deeltje over de regio Utrecht. In dit artikel geeft het schrijversduo Wim Meulenkamp en Edwin Maas een voorproefje van hun speurtocht, die vooral over de Utrechtse Heuvelrug voerde. Ze ontdekten drie funeraire bouwwerken, die variaties op een architectonisch thema bleken te zijn. De kapel en twee lijkenhuisjes vormen de rode draad in een rondgang langs Utrechtse funeraire bezienswaardigheden.

Het gemeentearchief van Maarn bewaart een bestek en een schetsje van een lijkenhuisje. Het gebouwtje mat drie bij vier meter. Boven de ingang waren doodssymbolen aangebracht: een doodshoofd met twee gekruiste beenderen. Het gebouwtje stond op de algemene begraafplaats van Maarn, die in 1871 werd aangelegd. Volgens een wet uit 1872 moest elke begraafplaats een lijkenhuis hebben voor het opbaren van mensen, die aan een besmettelijke ziekte waren gestorven.

De begraafplaats is inmiddels vervangen door een nieuwe. Met de oude dodenakker is het lijkenhuis verdwenen. In de omgeving zijn echter heden en dage twee bouwwerken te bewonderen, die sterke gelijkenis vertonen met het lijkenhuis van Maarn. De architect was immers in alle gevallen meester-timmerman Jan Koudijs uit Doorn.

Het eerste gebouw betreft de kapel van Huis Doorn. Koudijs bouwde de kapel voor de eigenaresse, de weduwe Munter-Warin, in wat men vroeger stucadoors- of timmermansgothiek noemde. Later werd het ont- daan van zijpinakels en een grote pinakel op het dak.

Vanaf 1920 resideerde ex-keizer Wilhelm II van Duitsland in Huis Doorn. Hij richtte de vertrekken in met wagonladingen spullen, die hij vanuit Duitsland naar Nederland had meegebracht. Op het landgoed heeft hij tal van bomen gekapt, gemijmerd, en zijn honden begraven. Gelukkige honden dus die zelfs een eigen graf kregen, waar na de Eerste

Wereldoorlog vele van de honderd-duizenden uiteengereten lijken zelfs niet meer in behoorlijke graven konden worden bijgezet, maar, in stukjes en beetjes, in bomkraters en loopgraven zijn blijven liggen. Alles voor de glorie van de keizer en zijn keizerrijk.

Na de dood van Wilhelm in 1941 droegen de nazi's zorg voor zijn begrafenis. Op dat moment was het mausoleum, dat hij op het landgoed van Huis Doorn had gepland, nog niet gereed. Met veel militair vertoon werd de kist voorlopig in Koudijs' 19de eeuwse kapel geplaatst.

Nadat het mausoleum in 1942 gereed was, is de ex-keizer hier bijgezet. Het is makkelijk en goedkoop om, zodra er van Duitsers sprake is, meteen de Tweede Wereldoorlog ter sprake te brengen. Maar met dit mausoleum is werkelijk iets merkwaardigs aan de hand. Het bouwwerk is al vaak vermeld en soms ook wel met de naam van de ontwerper erbij, de Berlijnse architect E. Kiessling. Maar het is nog niet eerder opgemerkt dat het mausoleum daadwerkelijk in de meest zuivere nazi-stijl is gebouwd. En dat is merkwaardig, want de status van de ex-keizerlijke familie was zodanig dat ze na de dood van Wilhelm een dergelijk ontwerp hadden kunnen weigeren en ervoor in plaats een minder politiek beladen bouwstijl kiezen.

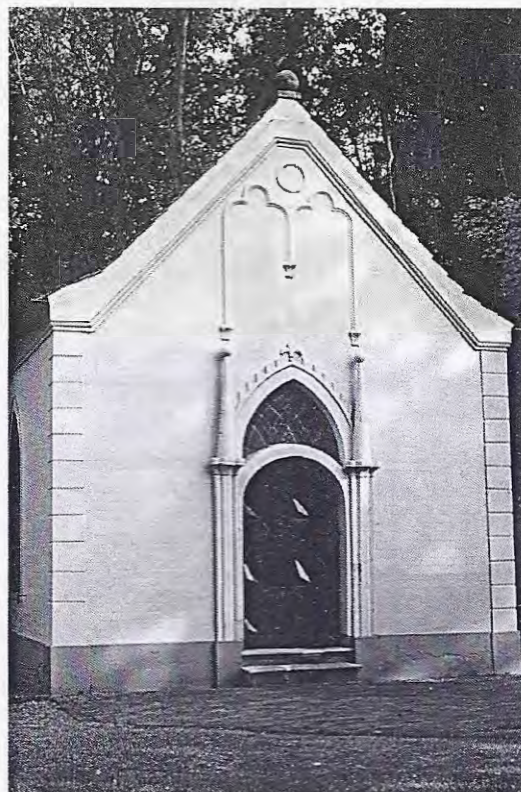
Voor de niet-ingewijde is dit mausoleum, met de gladde pilasterschachten, de tympanaan en de zogenaamde guttae, neoklassiek. Maar dat is het juist niet. Het is er een fatale stap van verwijderd: gebouwd in de uitgekledede neo-klassieke stijl die met name Albert Speer tot de officiële en favoriete propagandastijl van het nationaal-socialisme heeft gemaakt. Dit soort halfbakken neo-classicisme waarbij, op de guttae na, alle decoratie is weggelaten, werd enkel gebruikt voor officiële staats- en partijgebouwen. Voor andere bouwwerken werd veelal een andere stijl of zelfs het modernisme verkozen.

De enige verdere versiering is het Hohenzollernwapen dat in het tympanaan geplakt zit, en

boven de beschermplaat om het slot prijkt een kroontje. De crux van het nazi-ontwerp zit waarschijnlijk in de politieke voorkeuren van Wilhelm's tweede echtgenote, Hermine von Reuss. Zij is het wellicht die na het overlijden van Wilhelm het ontwerp heeft goedgekeurd, ofschoon elders wordt gesuggereerd dat toch de keizer zelf al eerder bij het ontwerp betrokken was. In ieder geval had hij wel de locatie bepaald.

Tegenwoordig kan men nog door de met Germaanse zwaardvormen betraliede raampjes van het mausoleum een indruk krijgen van het interieur: de kist is gedekt door een vlag met adelaarwapen, de tekst 'Gott mit uns', en aan de beide lange wanden talrijke oude vaantjes, wimpels en linten, en voor de kist een reeks meer recente kransen. Zo ligt de ex-keizer, en zo zal hij blijven liggen indien hij niet, zoals van tijd tot tijd wordt geopperd, eindelijk naar Duitsland zal worden vervoerd

Huize Doorn, kapel waarin Willem III bijgezet is geweest

voor een allerlaatste rustplaats. Wat zal er dan met het mausoleum gebeuren? Alleen al om historische en architectuurhistorische redenen is het een curiosum: het enige Duitse bouwwerk op Nederlandse bodem in voluit propagandistische Nazi-stijl. Het derde voorbeeld van Doornse funeraire architectuur betreft het lijkenhuis op de oude algemene begraafplaats van Doorn. Had men vanaf 1828 in deze plaats al een begraafplaats aan de Kampweg, rond 1870 dacht men aan uitbreiding, en uiteindelijk aan een geheel nieuwe opzet op een andere locatie. Op 15 september 1871 werd door de gemeenteraad tot aankoop van een stuk grond besloten. Het eerste ontwerp uit 1871 behelste toentertijd ongeveer 0,69 hectare, beduidend minder dan de huidige twee hectare. Het is een niet onkundig ontwerp in de trant van de late landschapsstijl, en toont het voorste gedeelte van de huidige plek in bijna

volle breedte. De oorspronkelijke ontwerper is helaas onbekend. Na eerst een gebruikt hek in 's Grave-land te hebben bekeken en afgekeurd, bestelde men een hek bij J. Vincent, Schiedam. Het is een niet onaardig exemplaar geworden, met dunne spijlen, vergulde sierpunten en ornamentele vazen. Vanaf de weg gaat men via een dubbel oprijlaantje aanmerkelijk de laagte in, en achter het brede hek ontvouwt het forse, aantrekkelijke ontwerp zich: een middenas die oorspronkelijk uit een oblong en ovaal grasperk bestond met bloem- of heesterinvulling aan beide uiteindes. De zwieberende en zwabberende paden links en rechts hiervan maakten mooie visblaasvormige perken.

In 1890 is dit ontwerp naar achter toe nog eens herhaald, zodat we nu twee van zulke ovale grasperken achter elkaar hebben. Ze worden tegenwoordig begrensd door flinke rododendrons. De middenlaan is belijnd met Krimlindes. Verder is er gemengd naald- en loofhout, waaronder beuken en eiken, dennen, acacia's en kastanjes. In het noordelijk deel zijn de velden met een dikke moslaag bedekt. Veel van de aantrekkelijkheid van de plek wordt uitgemaakt door het beperkte onderhoud, men mag best zien dat deze plek oud is. De begraafplaats is niet altijd even bijzonder, maar heel sfeervol, schijnbaar ongemoeid gelaten door het razende verkeer buiten het Schiedamse hek. Een rondgang laat zien dat de plek in mooie namen grotsiert: men komt er Euphemia's, Euphrosine's, Adriana's en Constantia's tegen, bovendien erg veel Duitse personen, waarschijnlijk onder meer leden van de entourage, van hoog tot laag, van de Duitse ex-keizer Wilhelm II.

Oernederlands is het graf van de populaire liedjeszanger Lou Bandy (1890-1958), die ondanks liedjes als 'Zoek de zon op' en 'Scheep vreugde in het leven' zelfmoord pleegde. Hier zien we geen karakteristieke versiering, die juist wel te vinden is bij het graf van Eugen Franz Josef Hubatka (1908-

1999), door een vrolijke viool begeleid. Eerst dachten we een zigeurnerviolist ontdekt te hebben, maar toen beseften we dat het om een voormalige bewoner van Huis Aardenburg ging, Mozart-kenner en inderdaad niet onverdienstelijk violist. Een heel merkwaardig en ouderwets monument is dat voor mevrouw Turke (1880-1921), die een geheel in het Duits gesteld graf-schrift heeft, op een zwartglazen, eigenlijk imitatie-marmeren plaat die ook verder een geheel Duitse indeling en versiering kent, en bevestigd is aan een fraaie stenen, rustiek gemodelleerde boomstomp waaraan een palmtak met linten is bevestigd. Het is een nogal surreëel monument. Op de oude algemene begraafplaats van Doorn staat tevens een juweel van een lijkenhuisje. Ook dit is gebouwd naar een ontwerp van de Doornse meester-timmerman Jan Koudijs die de opdracht bij de aanbesteding op 8 april 1873 wist te verwerven. Het lijkenhuisje is in de zogenaamde stucadoors- of timmermansgothiek gedacht. Bruine bakstenen wanden, natuurstenen detailleringen, pinakels, en boven de ingang met een mooie deur een reliëf met doodshoofd en knekels, en middenop het zinken dak een forse pinakel als was het een torentje. De zijwanden hebben smeedijzeren vensters met vierpassen.

De funeraire cultuur in de regio Utrecht bevat kortom veel bezienswaardigheden. Niet alleen trekken bij Huis Doorn het mausoleum voor de Duitse ex-keizer en de hondenbegraafplaats de aandacht, maar ook bevinden zich op de sfeervolle oude algemene begraafplaats aldaar diverse interessante graftekens. Vergeet echter niet de kapel van Huis Doorn en het lijkenhuis op laatstgenoemde dodenakker in u op te nemen. Met het inmiddels verdwenen lijkenhuis op de oude algemene begraafplaats van Maarn zijn ze rond 1874 ontworpen door een meester-timmerman uit Doorn.

Wim Meulenkamp en Edwin Maes

Oude begraafplaats Doorn

PUBLICATIES

J. Bader en M. Cahen, *Verborgen in Brabantse bodem. Joodse begraafplaatsen in Noord-Brabant*. Inclusief cd-rom (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 2002, ISBN 90-70641-64-X, 240 blz., 45,00 euro).

Verborgen, verlaten en soms vergeten zijn de vele joodse begraafplaatsen die verspreid in het katholieke Brabantse land liggen. In 1890 telde de provincie Noord-Brabant 22 joodse gemeenten die nagenoeg alle over een eigen begraafplaats konden beschikken. Sindsdien is er veel veranderd. Kleine joodse gemeenschappen werden opgeheven maar hun begraafplaatsen bleven bewaard. Alleen op de grotere werd nog regelmatig begraven. Na de Tweede Wereldoorlog werd alles anders. Veel joden uit Brabant keerden niet terug uit de concentratiekampen in Nazi-Duitsland. De begraafplaatsen bleven leeg.

Tussen 1980 en 1983 fotografeerde de Vughtse ingenieur Max Cahen alle grafstenen op de joodse begraafplaatsen in Noord-Brabant. Toen hij in 1995 overleed bleek zijn collectie uit meer dan 1.600 foto's te bestaan. Deze omvangrijke verzameling vormde de basis voor dit boek. Jan Bader verzorgde de inleiding en de teksten bij de begraafplaatsen. Van alle foto's die zijn afgedrukt of op de bijgeleverde cd-rom staan, zijn de vaak moeilijk leesbare inscripties overgenomen en uit het Hebreeuws vertaald.

Het resultaat is een bijzonder fraai vormgegeven boek met foto's, kaarten en informatieve teksten. De inleiding geeft een korte, maar heldere beschrijving van de joodse gebruiken bij overlijden en begraven. Daarna volgt een inventarisatie van alle joodse begraafplaatsen in Brabant. De grote begraafplaatsen van Oosterhout, Oisterwijk, Tilburg en Vught krijgen veel aandacht, maar ook de geschiedenis van de kleinere en soms vergeten dodenakkers wordt belicht. Zo ook de geschiedenis van de kleinste joodse begraafplaats in Deurne. De zestienjarige onderduiker Erwin Michael Joseph viel na verraad in handen van NSB-ers en werd door hen op brute wijze vermoord. Hij werd ter plekke begraven en in 1945 herbegraven op het protestantse kerkhof van Deurne.

Niemand had ooit naar het graf omgekeken en men overwoog dit graf te ruimen. Door journalistiek speurwerk, volgens geruchten lag er een joodse jongen begraven, kon worden achterhaald dat het verhaal klopte. Het Provinciaal Opperrabbinat kocht in 1994 het graf voor een symbolisch bedrag en met een duidelijke markering rondom werd een joodse begraafplaats gecreëerd. De drie grote joodse begraafplaatsen in het Brabantse Putte worden kort behandeld. In België geldt geen eeuwige grafrust zodat de joodse gemeenschap in Antwerpen zich gedwongen zag naar Nederland uit te wijken om haar doden te begraven. Daarom ligt net over de grens een uitgestrekte dodenakker waar nog regelmatig joden uit België komen om hun te doden te begraven of te herdenken.

De funeraire cultuur op de joodse begraafplaatsen is minder uitbundig dan op katholieke en algemene begraafplaatsen. Op de graven van Asjkenazische, uit Noord- of Oost-Europa afkomstige joden wordt een rechtop staande steen geplaatst, op die van Sefardische, ofwel Spaanse of Portugese joden ligt een dekkende grafplaat. Op de grafstenen staan bijna altijd boven de tekst twee Hebreeuwse letters. Deze letters zijn de afkortingen van de tekst 'hier rust, hier werd (ligt) verborgen' of 'hier bevindt zich, hier werd begraven'. Daarna volgt de Hebreeuwse naam van de overledene, gevolgd door de naam van de vader. Deze tekst wordt meestal gevolgd door het noemen van de sterfdatum volgens de Hebreeuwse kalender. De laatste regel bestaat uit vijf Hebreeuwse letters, die een afkorting vormen van 'Moge Zijn/Haar ziel gebonden zijn in de bundel des levens'. Symbolen op

de zerk geven aan welke positie of functie de overledene tijdens zijn leven had. Sinds de 20ste eeuw komt, met de opkomst van de zionistische beweging, de Mogen David ofwel davidster steeds vaker voor op grafstenen. Het metaarhuisje, het vroegere reinigingshuisje, fungeert tegenwoordig als aula. Het boek sluit af met een lange verklarende lijst van joodse woorden en begrippen.

Bartho Hendriksen

Sietse van der Hoek, *Vredenhof. Rustplaats voor drenkelingen op Schiermonnikoog* (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact, 2003, ISBN 90-254-1866-x, 110 blz., 12,50 euro).

Ooit werden op Schiermonnikoog aangespoelde onbekende drenkelingen begraven waar ze gevonden werden, namelijk op het strand. Ongetwijfeld zal een van de redenen daarvoor zijn geweest dat ze vaak al in verregaande staat van ontbinding waren en een bijzonder onaangena-

Vredenhof op Schiermonnikoog

PUBLICATIES

me geur verspreiden. Maar minstens even belangrijk was dat de rekening voor een begrafenis van een niet te identificeren dode op het dorpskerkhof aan niemand kon worden gepresenteerd. Nadeel van een ondiep graf op het strand is dat bij ongunstige wind een lijk weer kan worden blootgewoeld; iets dat nogal eens voorkwam. Daarom werden ook wel graven gedolven in de duinen. Dit ondanks wettelijke voorschriften die uitsluitend begraven toestonden op een als zodanig erkende begraafplaats. Eilanders regelen hun eigen zaken wel.

In 1917 was wegens de oorlogsomstandigheden, waarin Nederland neutraal was gebleven, op het eiland een kustwacht gelegerd. Toen het lijk aanspoelde van een identificeerbare Duitse soldaat werd dit naar het dorpskerkhof vervoerd. Onderweg verspreidde het een sterke geur in het dorp en lekte lijkvocht uit de kist. De commandant van de kustwacht verbood vervolgens verdere begraving van drenkelingen op het dorpskerkhof. Een aantal eilanders vormden nu een comité dat ervoor zorgde dat de plek in de duinen aan de Reddingsweg, waar in de nabije omgeving al meerdere drenkelingen waren begraven, een officiële status kreeg als begraafplaats. Eén van die eilanders was Sake van der Werff, voormalig politieagent en nu hotelhouder.

De feitelijke informatie over ontstaan en geschiedenis van Vredenhof, voorheen Vredenhof, was al eens beschreven door Arend J. Maris en opgenomen in het in 1998 als begeleidend boekje bij de in het Bezoekerscentrum Schiermonnikoog gehouden gelijknamige tentoonstelling verschenen *Vredenhof*, een uitgave van cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer.

In het verhaal van Maris werd de centrale rol die hoteleigenaar Sake van der Werff zichzelf achteraf toedichtte bij het ontstaan van de drenkelingenbegraafplaats die zou uitgroeien tot een unieke mengvorm van oorlogsbegraafplaats, drenkelingenbegraafplaats en laatste rustplaats van Van der Werff en zijn zoon, al op een nuchtere wijze gereflecteerd. Toch is Van der Werff ongetwijfeld een drijvende kracht geweest. Hij beschikte over een

omvangrijk netwerk en commerciële kwaliteiten die hij goed wist in te zetten ten nutte van Vredenhof, dat hij steeds meer ging zien als zijn eigen schepping. Waarschijnlijk is het de enige begraafplaats in Nederland waar op het lijkenhuisje een plaquette is te zien met de lijst met sponsors.

Sietse van der Hoek werkt in zijn onlangs verschenen boek *Vredenhof* de stof op een wat sappiger manier uit dan Maris dat deed. Van der Werff komt goed uit de verf. Van der Hoek kan vooral zo uitvoerig zijn omdat hij gebruik kon maken van het uitgebreide archief van Wyb Jan Groendijk, die tegenwoordig het beheer van Vredenhof voor zijn rekening neemt. Dankzij de speurzin van Groendijk zijn de verhalen achter veel van de doden bekend geworden. Een aantal van die verhalen zijn in het boek te vinden.

De publicatie wordt gecompleteerd door een fotokatern met soms unieke opnamen van begravingen in oorlogstijd, Van der Werff was ook een enthousiast fotograaf, en met een graflijst. Daaruit blijkt dat er op

deze bijzondere plekje 106 mensen begraven liggen. De eerste begraving dateert uit 1908, dus voordat Vredenhof was gesticht en de laatste, van een onbekende drenkeling, uit 1968.

Sytze de Boer

Berman, M, *Woorden van troost. Bij het afscheid van een geliefd huisdier* (Baarn: Uitgeversmaatschappij Tiron, 1998, ISBN 90-5121-761-7, 144 blz.).

Lommers, H. en Amsterdam, H. van, *Het is stil in huis. Afscheid nemen van je huisdier* (Lisse: Etiko Uitgevers, s.a., ISBN 90-5266-087-5, 128 blz.).

Mamma, Langoor wordt niet wakker... (Diemen: AVVL Uitvaartzorg, CVN Crematoria Nederland en NUVA Uitvaartzorg, s.a., 12 blz.).

Vredenhof Schiermonnikoog

EXCURSIES

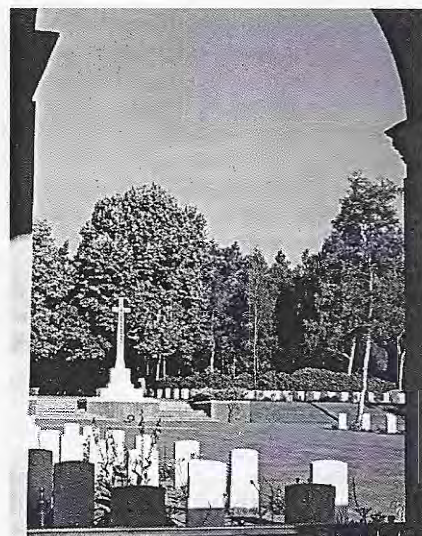
OORLOGSHERINNERINGEN OP EN ROND DE SALLANDSE HEUVELRUG

Op 9 april 1945 naderden Canadese troepen vanuit het zuiden het dorpje Haarle, dat ten westen van de Sallandse Heuvelrug ligt. Een inwoner hoorde ze aankomen. 'Dit ging vergezeld van het luide geraas der tanks, het geknetter van de mitrailleurs, het loeien van het vee, dat uit de brandende boerderijen langs den straatweg was losgelaten en het geroep van de bewoners, die hunne have en goed nog in veiligheid trachtten te brengen'. Om 11.00 uur stonden de Canadezen aan de rand van Haarle. De Duitsers vochten voor hun leven. Pas om 18.00 uur hadden de Canadezen de noordgrens van het dorp bereikt. In zeven uur tijd hadden ze zes kilometer terreinwinst geboekt. De Canadese commandant majoor T.R. Wilcox sprak later van 'considerable resistance'. In de strijd was een geëvacueerd meisje omgekomen en er waren tien Duitsers en evenzoveel Canadezen gesneuveld. De geallieerde militairen werden tijdelijk in een weiland midden in het dorp begraven. Ter nagedachtenis aan de gesneuvelde Canadezen is in 1947 voor het kerkhof van Haarle een monument onthuld. Terwijl de Duitsers hun laatste rustplaats vonden op de militaire begraafplaats te Ysselsteyn, zijn de gesneuvelde Canadezen op de militaire begraafplaats te Holten (zie foto) herbegraven.

Laatstgenoemde begraafplaats was op 20 september het eerste doel van de excursie naar de funeraire cultuur op en rond de Sallandse Heuvelrug. De begraafplaats is na de bevrijding aangelegd op de heuvelrug en ligt midden tussen de bossen. Zij lijkt sprekend op de Britse militaire begraafplaatsen, omdat de Canadezen bij de aanleg de Commonwealth War Graves Commission inschakelden. Aangezien hier bijna 1.400 gesneuvelden zijn herbegraven, staat op de begraafplaats niet alleen een Cross of Sacrifice, maar ook een Stone of Remembrance. Vanzelfsprekend is het Britse regimentembleem vervangen door de Canadese Maple Leaf. Op de begraafplaats, waar

voor de ingang een prachtige heide-tuin is ingericht, kregen we na een introductie door Sytze de Boer, uitgebreid de tijd langs de graven te wandelen. Opnieuw valt op, hoeveel militairen nog vlak voor de capitulatie van de Duitsers zijn gesneuveld. Nadat wij in de kantine van de nieuwe gemeentelijke begraafplaats te Hellendoorn de lunch hebben gebruikt, leidden Mandri Ligtenberg en Eric Compagne ons op deskundige wijze rond op hun domein. Wat op het eerste gezicht misschien een alledaagse dodenakker lijkt te zijn, blijkt bij nader inzien veel interessants te zien te geven. De begraafplaats is in 1898 geopend ter vervanging van de oude algemene begraafplaats. Natuurlijk trekt de eenvoudige laatste rustplaats van Johanna van Buren de aandacht. Zij dichtte in het plaatselijke dialect. Daarnaast blijken uitingen van persoonlijk vormgegeven gedenktekens eveneens in Midden-Overijssel voor te komen. Wrang zijn de kindergraven, die ook heden ten dage nog steeds gedolven moeten worden. Ten tijde van de excursie waren het er in 2003 al acht, waarvan een voor een kind, dat vanwege pestering zelfmoord had gepleegd. Op deze begraafplaats rusten een paar gesneuvelde geallieerde militairen. De beheerder heeft vanwege het voortreffelijke onderhoud een dankbetuiging van de Oorlogsgravenstichting ontvangen.

Tenslotte bezocht het gezelschap de oude algemene begraafplaats, die na het verbod op het begraven in kerken in 1828 werd aangelegd. De begraafplaats wordt nu beheerd door een stichting. Wie de plek betreedt, heeft in eerste instantie niet het idee een begraafplaats op te lopen. Het deel vooraan is immers ingericht als park. Dit benadrukt als vanzelf de functie van wandelplaats, die veel begraafplaatsen tegenwoordig hebben. Achteraan liggen nog ettelijke zandstenen en hardstenen gedenktekens, die in sommige gevallen grafkelders bedekken. Tenslotte is de Tweede Wereldoorlog ook met deze dodenakker verbonden. Eén van de grafkelders deed namelijk dienst als schuilkelder. Deze rustplaats vormde het einde van een goed gedocumenteerde en georganiseerde excursie.

Wim Cappers

Van de excursiecommissie

Samenstelling commissie: Onlangs heeft Laura Fokkema besloten ons team te verlaten. Gelukkig blijft ze voorlopig nog wel administratieve werkzaamheden doen.

Tine Dijkstra heeft intussen onze gelederen versterkt. Naast Anne Marie van der Wal, Tine en ondergetekende zoeken wij nog steeds een enthousiast vierde lid. Wie, o wie?

Voorlopig programma 2004: zondag 21 maart is er een excursie naar Bloemendaal en omstreken. Bezocht worden de joodse begraafplaats te Overveen, de Erebegraafplaats en het R.K. Adelbertuskerkhof. Inleiding en begeleiding worden verzorgd door Joan Patijn, secretaris van de stichting Ons Bloemendaal.

Op zaterdag 19 juni gaan we naar de provincie Groningen en bezoeken begraafplaatsen te Veendam en Wildervank.

Eind september bezoeken we Zeeland. Gedacht wordt aan Kruijningen, Kapelle en Middelburg.

En tenslotte, als de koude herfststormen hun kop opsteken, misschien een interessante lezing met een bezoek aan een museum of instelling. Niet alles is rond, meer nieuws volgt.

Frank Keene
coördinator excursiecommissie

EXCURSIES

Funeraire reis Noord-Duitsland en Denemarken

Op een rondreis door Europa valt al bij de poort van de begraafplaats op dat ieder land zijn eigen begraaftaal spreekt. Een eerste verschil is dat tussen Noord- en Zuid-Europa. In Noord-Europa legt de begraafplaats de nadruk op de natuur, terwijl in Zuid-Europa het accent veel meer ligt op steen. In Zuid-Europa ziet de mens het liefst zijn herinnering aan de overledene uitgedrukt in steen. De deelnemers aan de Italiëreis zullen dit kunnen bevestigen. In Noord- en Midden-Europa komt de wens om na de dood terug te keren naar de natuur tot uiting in dodentuinen, waar beplanting een belangrijke rol speelt. Nergens wordt dat duidelijker dan op Friedhof Ohlsdorf in Hamburg, dat zich met zijn vierhonderd hectare afficheert als 'de grootste parkbegraafplaats ter wereld'. Deze begraafplaats is één van de funeraire doelen die we zullen aandoen op de achtdaagse funeraire rondreis door Noord-Duitsland en Denemarken, die zal plaatsvinden van 3 tot en met 10 juli en van 4 tot en met 11 september 2004. Het programma is weer met zorg samengesteld door ons, Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer.

Na een tussenstop bij begraafplaats Riensberg in Bremen gaat de reis eerst naar de westkust van Schleswig-Holstein. Friedhof Riensberg is één van de eerste begraafplaatsen in Duitsland, die zijn aangelegd in de zogenaamde gemengde stijl, een tuinarchitectonische richting in de 19de eeuw, waarbij de (graf)monumenten ingekaderd werden door landschappelijk vormgegeven partijen. Daardoor worden de graven als het ware afgeschermd en worden gedachten aan dood en sterven naar de achtergrond verdrongen.

In Schleswig-Holstein gaan we met de boot naar het waddeneiland Amrum voor een bezoek aan het Friedhof der Namenlosen, een drenkelingenbegraafplaats en het St. Clemensfriedhof, waarop vanaf de 17de eeuw de Groenlandvaarders werden begraven en waar de rijk versierde grafstenen verhalen over hun lot en wederwaardigheden. Terug op het

vasteland bezoeken we het 12de eeuwse Geschlechterfriedhof in Lunden met zerken en stèles uit de 16de en 17de eeuw, verwijzend naar de Ditmarscher Boerenrepubliek. Friedrichstadt, gebouwd door mensen, die vanwege hun geloof de Nederlanden ontvluchtten, wordt ook wel 'Klein Amsterdam' genoemd. Er zijn grachtenpandjes, rondvaarten door de grachtjes en er zijn drie begraafplaatsjes, voor de remonstranten, mennonieten en joden. In de visserswijk Holm in Schleswig bestaat het nabuurschap nog; de huisjes zijn gebouwd rond de begraafplaats, zodat men dagelijks zijn toekomstige bestemming voor ogen heeft.

Het tweede deel van de reis speelt zich af in Denemarken. In Roskilde zijn in de Domkerk in 38 vorstelijke graven de leden van het Deense koningshuis bijgezet. In de Christianskirke in Kopenhagen bevindt zich een crypte met 46 grafkapellen. Op het Assistens Kirkegård liggen beroemdheden als de sprookjesschrijver Hans Christiaan Andersen en de filosoof Søren Kierkegaard. De begraafplaats heeft zoveel beplanting, dat ze fungeert als groene long. Even groen is het Vestre Kirkegård, de grootste begraafplaats van Denemarken, 54 hectare, bestaande uit drie delen: algemeen, katholiek en joods.

Per boot steken we over naar Duitsland, waar we na een tussenstop in Lübeck doorreizen naar Hamburg. Het Ehrenfriedhof in Lübeck met oorlogsgraven uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog ligt in een bos. Het Burgtorfriedhof, in de 19de eeuw aangelegd toen de begraafplaatsen in de stad gesloten moesten worden, heeft dankzij zijn oude bomenbestand een parkachtig karakter gekregen.

Naast Friedhof Ohlsdorf heeft Hamburg nog meer te bieden op funerair gebied. De joodse begraafplaats aan de Königsstrasse, waar van 1611-1869 is begraven, diende eerst als begraafplaats van de sefardische joden; later kwam er ook een asjkenazisch veld bij.

Een eerste poging hygiënischer te begraven in de kerken en te ontkomen aan de voortdurende lijkenlucht, werd ondernomen bij de bouw van

de St. Michaeliskirche (1751-1762) door onder de kerk een gewelf te bouwen, waarin in de bodem grafkelders van vier meter diep werden aangelegd. Hier ligt onder andere de componist Carl Philipp Emanuel Bach.

In Hamburg is de groene revolutie, het begraven in de natuur, begonnen in Ottensen. Dichter Friedrich Gottlieb Klopstock liet in 1759 zijn jonggestorven vrouw Meta begraven op het dorpskerkhof van de Christianskirke in Ottensen en liet op haar graf twee lindes planten. Later, in 1803, werd de dichter ook zelf hier begraven. De graven en één linde zijn er nog altijd.

Wie begraafplaats Ohlsdorf zonder voorkennis betreedt, ziet een prachtig park. Pas als je het hoekje omgaat en achter de rododendrons kijkt, ontdek je dat je op een begraafplaats bent. Dat was nu precies de bedoeling van wat de eerste begraafplaatsdirecteur Johann Wilhelm Cordes voor ogen had: 'De begraafplaats zal niet een plaats van dood en verderf zijn. Vriendelijk en lieflijk zal alles de bezoeker tegemoet treden en daardoor het oord uit het omringende landschap verheffen'. Naast begraafplaats is Ohlsdorf na de opening in 1877 ook uitgegroeid tot het grootste wandelpark en groene long van Hamburg en vanwege de vele plastieken en architectuur een beeldenpark en kunstwerk van internationale allure.

Misschien is nu duidelijk waarom we voor de reis het motto 'In Paradisum' hebben gekozen, verwijzend naar de antifoon in de katholieke dodenmis 'in paradisum deducant te angeli', ofwel 'moge de engelen u naar het paradijs geleiden', maar vooral verwijzend naar de paradijselijke dodentuinen als voorafschaduw van dat paradijs, die we aantreffen in Noord-Europa.

Voor verdere inlichtingen kunt u contact opnemen met de reisleidende Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, telefoon: 040-2121791, e-mail terre.aarde@planet.nl

Voor een programma en inschrijfformulier: touroperator Eskoo Reizen, telefoon: 0416-281514, e-mail: info@eskooreizen.nl

Rindert Brouwer

AGENDA

21 maart:
Excursie Bloemendaal en omstreken

19 juni:
Excursie Veendam en Wildervank

4-11 september:
Herhaling funeraire reis Noord-Duits-
land en Denemarken

17 april:
Algemene ledenvergadering te Soest

3-10 juli:
Funeraire reis Noord-Duitsland en
Denemarken

Eind september:
Excursie Kruijningen, Kapelle en
Middelburg

